

TILURIJ – RIMSKI VOJNI LOGOR

Prethodno izvješće o arheološkim istraživanjima u sezoni 2000.

UDK 904 (497.5) "652"

Primljeno/Received: 2001. 02. 14.

Prihvaćeno/Accepted: 2001. 03. 26.

Mirjana Sanader

HR-10000 Zagreb

Arheološki zavod Filozofskog fakulteta

I. Lučića 3

U godini 2000. istraživalo se na mjestu nekadašnjeg legionarskog logora Tilurij, smještenog na mjestu današnjega sela Gardun kod Trilja. Nastavljeno je istraživanje na golemoj građevini s kontraforima kojoj se u ovoj kampanji istražio i jugozapadni kut. Osim toga nastavljeno je s iskopavanjima na antičkoj cisterni kojoj se otkrio i jugoistočni odvodni kanal. Na sjeverozapadnom dijelu logora očišćeni su ostaci dugačkoga vanjskog zida jedne građevine.

Ključne riječi: Dalmacija, Tilurij, Gardun, rimska vojska, legionarski logor

Zahvaljujući potpori ministarstva kulture te ministarstva znanosti i tehnologije RH kao i zahvaljujući gradu Trilju i 2000. godine je nastavljeno sa sustavnim istraživanjima na lokalitetu nekadašnjeg rimskog legionarskog logora Tilurij. Kao i prošlih godina i ove su godine u istraživanjima uz voditeljicu sudjelovali i stručnjaci s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu te njihovi studenti.¹

Tijekom prethodnih istraživanja, započelih 1997. godine, iskopavalo se u četiri sonde (*A, B, T i Zapadni bedem*). Ta su istraživanja donijela važne rezultate ali su ukazala i na potrebu nastavka sustavnog rada na njima.² Ove se godine, uz te postojeće sonde, otvorila i još jedna nova, nazvana radnim imenom *Zid I*. Valja reći da se u kampanji 2000. godine nastavilo s iskopavanjima u sondi *A i T* te u spomenutoj sondi *Zid I*. Od daljnjeg istraživanja sonde *B* se, za sada, odustalo.

¹ Voditeljica istraživanja je M. Sanader a konzultanti su M. Zaninović i M. Šmalcelj. U iskopavanju su i ove godine sudjelovali prof. dr. Marina Miličević – Bradač i mr. Krešimir Filipec, arheolozi T. Dabac, I. Milošević, H. Puhara, D. Tončinić, B. Župić, geodet M. Marjanović i dokumentaristi K. Rončević i I. Petrincec. U ovogodišnjim istraživanjima sudjelovali su i studenti: A. Babić, V. Barbarić, A. Bilokapić, A. Kovačević, T. Leleković, R. Podrug, H. Nodilo, O. Orlić, D. Pupovac, R. Šošić, K. Vodička i M. Vojković. Radnici su bili: B. Skeić, N. Roguljić, P. Roguljić, S. Župić, J. Pančić, M. Roguljić i D. Pezelj. Za vrijeme istraživanja ekipu su posjetili pročelnik Odsjeka za arheologiju prof. dr. A. Durman i prof. M. Šegvić, prof. dr. N. Cambi, dr. E. Marin, mr. J. Belamarić, mr. R. Bužančić, prof. V. Kovačić, mr. M. Petrincec, mr. T. Šeparović, prof. Lj. Gudelj i dr. M. Doneus. Svima zahvaljujem.

² M. Sanader, *Tilurij – rimski vojni logor. Prethodno izvješće s arheoloških istraživanja u 1997. i 1998. godini*, *Opuscula archaeologica* 22, Zagreb 1998., 243 – 255; M. Sanader, *Tilurij – rimski vojni logor. Prethodno izvješće s arheoloških istraživanja u 1999. godini*, *Obavijesti HAD-a* 1, god. 20, Zagreb 2000., 51 – 61.

Sl. 1 Sonda A - zid s kontraforima. Ugao zida s kontraforima i zapadnog vanjskog zida (pogled sa zapada)

Sonda A

Tijekom prethodnih istraživanja u ovoj sondi smještenoj u jugoistočnom dijelu logora pokazali su se monumentalni dijelovi antičkog objekta. Radi se o građevini koja je s vanjske, južne strane omeđena zidom širine oko 0,90 m (*zid A*), koji je poduprt potpornim stupovima raspoređenim u pravilnim razmacima od 1,40 – 1,60 m. U prethodnim iskopavanjima otkriveno je šest potpornih stupova, kontrafora, čija se širina kreće od 0,90 m do 1,10 m. Kontrafori su sačuvani u visinama koje se kreću od 0,9 – 1,36 m. Isto se tako istraživala i unutrašnjost građevine u pravcu sjevera. U jednom istraženom dijelu otkrivena je i djelomična stratigrafija koja je pokazala da se ukop sastoji od nekoliko vrsta ispune. Ispod sloja humusa (0,30 – 0,50 m) nalazi se koso postavljeni tamnosmeđi zemljani sloj (0,40 – 0,70 m).

Ispod njega je sloj nevezanog koso položenog kamenja nepravilnih oblika, u dubini od 0,40 – 0,60 m. Pod tim se slojem nalazi drugi kosi sloj tamnožučkaste zemlje (0,20 – 0,90m) koji se pokazao kao naboj prebačene zdravice. Ispod naboja je otkriven zidić vezan žbukom. Tom starijem objektu pripada i odvodni kanal s imbreksima. Svi su slojevi sadržavali određenu količinu nalaza kao što su keramički, stakleni i metalni ulomci i novci.

U dužini od 20,2 m istraživao se i poprečni, pregradni zid (*zid I*) iz unutrašnjosti građevine naslonjen okomito na južni vanjski zid. Ovaj se pregradni zid nalazi na relativnoj dubini od 0,20 m na južnoj strani do 0,70 na sjevernoj strani, neposredno ispod sloja podhumusa, dok je njegova širina otprilike 0,60 m. Iskopani su i dijelovi pregradnih zidova poprečnog zida I koji se čine paralelnim s vanjskim, južnim zidom.³

³ Preliminarni izvještaj o ovim iskopavanjima nalazi se u članku: M. Sanader, *Tilurij – rimski vojni logor. Prethodno izvješće s arheoloških istraživanja u 1999. godini*. Obavijesti HAD-a 1., god. 20, Zagreb 2000., 51 – 61.

Sl. 2 Sonda A - sjeverni zid. Tragovi zida na supstrukciji (pogled sa istoka)

Cilj ovogodišnje istraživačke kampanje u sondi A je bio:

- a) otkriti zapadni kut zgrade, i
- b) pratiti poprečni zid prema sjeveru kako bi se dosegla neka od točaka pretpostavljenog sjevernog vanjskog zida.

ad a)

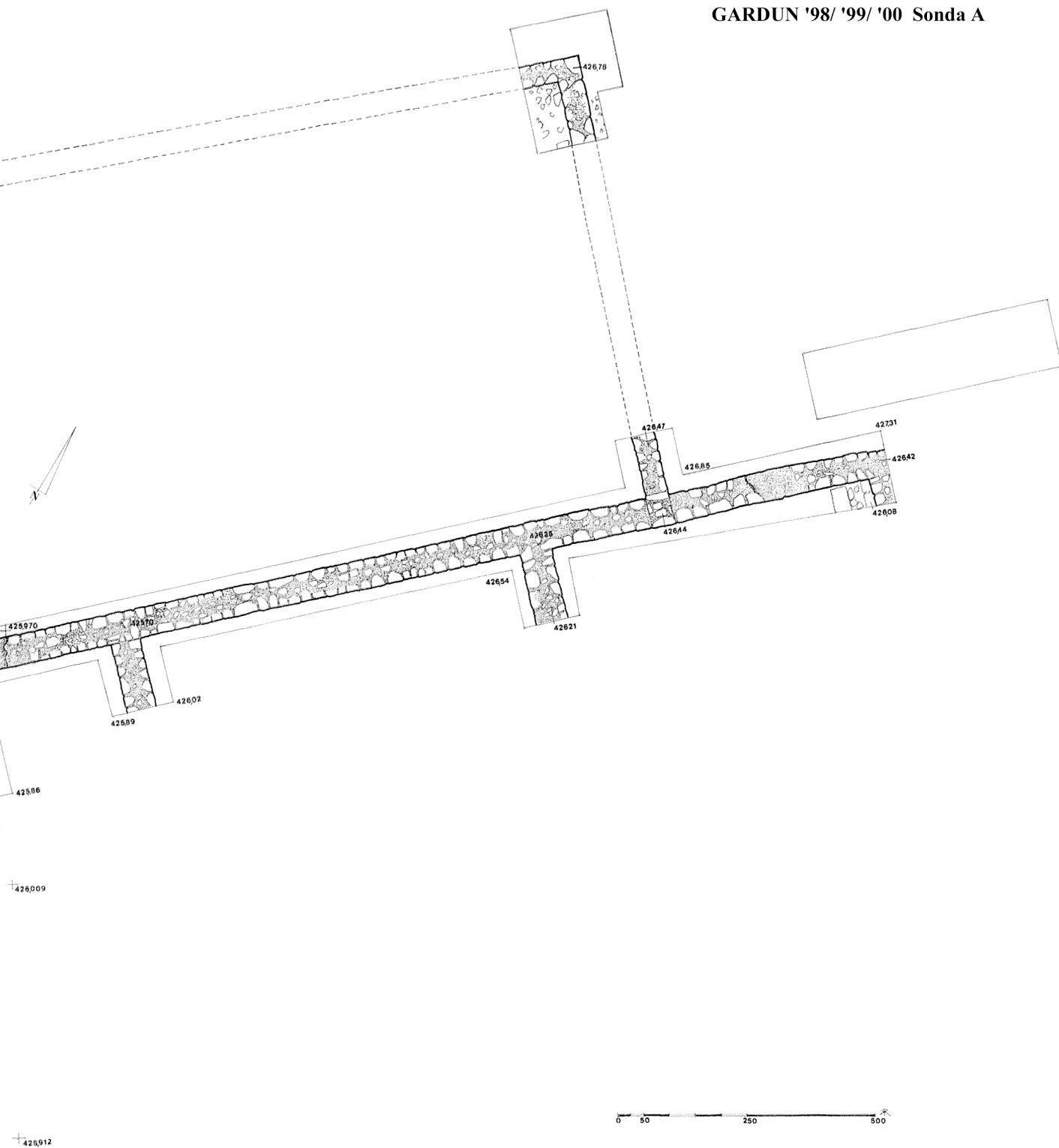
Nastavilo se istraživati na zidu A u smjeru zapada pri čemu su otkrivena tri nova kontrafora koji svojim karakteristikama potpuno odgovaraju prethodnima. Prilikom čišćenja posljednjeg kontrafora primijećeno je da je zapadnim dijelom naslonjen na pravilne klesance. Pokazalo se potom da ovi klesanci tvore jugozapadni kut građevine. (sl. 1)

Tako je ustanovljeno da je posljednji zapadni potporni stup udaljen 0,30 m od ruba zapadnoga zida, nazvanog zid B. Ovaj je zid na svom kutnom dijelu širok 1,05 m da bi 3,5 m sjevernije imao širinu od 0,40 m. Zid B je s vanjske i unutrašnje strane očišćen u visini od oko 1.25 m, pri čemu se pojavilo nekoliko slojeva: na vrhu je humusni i podhumusni sloj (od otprilike 0,50 m), pa sloj smeđe-žute zemlje (0,26 – 0,39 m) ispod kojeg je sloj smeđe zemlje (0,54 – 0,58 m). Najdonji je sloj nevezanog kamenja

nepravilnih oblika kojemu dubina još nije utvrđena. Svakako je u sljedećim kampanjama potrebno nastaviti slijediti slojeve u dubinu jer se prilikom ranijih istraživanja pokazalo da ova zgrada leži na starijoj građevini. Isto tako je utvrđen sjeverozapadni kut ovoga zida B. Ovaj je kut zida A, kao i onaj jugozapadni, sagrađen od pravilno klesanih kamenih blokova. Sjeverozapadni kuta zida B nalazi se na apsolutnoj visini od 425,47 m. Zid B je sagrađen od dva reda nepravilnog kamenja povezanih žbukom, uži je od zida A pa se svojom strukturom i razlikuje od zida A. S vanjske strane zid B je ožbukana a ostaci žbuke još su dobro vidljivi. Na udaljenosti od 1,20 m od južnog ruba zida B proteže se rascjep koji se ukoso spušta prema dnu zida, pa je pri dnu udaljen od ruba zida B 1,15 m. Međutim rascjep se ne proteže čitavom visinom zida B jer je pri vrhu sačuvana netaknuta kamena struktura visine 0,12 m. S unutrašnje strane zida koji je na tom mjestu širok 0,90 m ne može se primijetiti rascjep. Na udaljenosti od 18 m iskopan je sjeverozapadni kut zida B na apsolutnoj visini od 426,78 m. Od ovog sjeverozapadnog kuta iskopani su i dijelovi zida dužine 8,9 m koji se nastavlja prema istoku i koji se spaja s poprečnim zidom I zbog čega se može govoriti o prostoriji. Kako su ovoj prostoriji utvrđena sva četiri kuta i

GARDUN '98/ '99/ '00 Sonda A

Sl. 3 Sonda A - sjeverni zid. Zapadno i istočno proširenje s kanalima (pogled sa zapada)

izmjerene dužine zidova, može se izračunati i njena površina. Ona iznosi 160,2 m četvorna.

Rekognoscirajući pretpostavljeni jugoistočni kut ove goleme građevine s kontraforima na udaljenosti od 65,29 m od jugozapadnog kuta otkriveni su površinski ostaci tri kontrafora. Kako se radilo o rekognosciranju nije bilo mogućnosti otkriti radi li se o jugoistočnom kutu zgrade ili njega treba potražiti još istočnije.

ad b)

Nastavljeno je iskopavanje poprečnog zida (*zid I*) koji je u ovoj kampanji otkopan do suhozida na sjeveru. Cjelokupna dužina *zida I* iznosi za sada 63,5 m. Novootkopani dio *zida I* nalazi se na nešto manjoj relativnoj dubini od ranije istraženih dijelova zida, od 0,30 m na južnoj strani do 0,35 m na sjevernoj strani, i to neposredno ispod podhumusnog sloja crnkaste zemlje. U novootkopanom dijelu *zid I* nije na svim dionicama dobro sačuvan. Na nekim je mjestima sasvim uništen. Međutim ta je situacija omogućila izvanredan uvid u način gradnje zida. Naime, prije nego je sagrađen zid, pod je bio presvučen nekom vrstom žbuke koja je još uvijek dobro sačuvana naročito na onim mjestima na kojima se nekoć nalazio zid. (sl. 2).

Na *zid I* naslonjeno je više poprečnih zidova koji su paralelni sa *zidom A*. Debljina ovih zidova je ujednačena i iznosi 0,60 m. Na udaljenosti od 57 m od početka zida na jugu otkopana su tri uska poprečna paralelna zida različitih debljina (I 0,25 m; II 0,30 m; III 0,30 m) od kojih je srednji, zahvaljujući nalazu kamenih ploča identificiran kao kanal. Ipak, nije bilo moguće utvrditi da se radi o sjevernom rubu zgrade. (sl. 3)

Nalazi (brojni keramički fragmenti, dijelovi staklenih posuda, brončanih i željeznih predmeta te numizmatički nalazi) pojavljivali su se u svim slojevima. (Crtež 1)

Sonda T

U sondi *T* počeli su se 1999. g. istraživati ostaci antičke cisterne koja se nalazi na zemljištima obitelji Tadinac i obitelji Stipe Roguljića. Te se godine istražio sjeverozapadni dio cisterne. Ovaj je dio bio zatrpan recentnom šutom nakon što su vlasnici samoinicijativno iskopali taj dio i odnijeli nalaze. U arheološkim istraživanjima 1998. g koja su između ostalog sadržavala i proboj sterilnoga poda od tvrde žute gline, ustanovljeno je da je nekadašnje krovšte cisterne počivalo na sustavu pravokutnih pilona. Otkrivena su dva pilona prislonjena na sjeverni zid cisterne kao i dijelovi dva

Sl. 4 Sonda T - Istočni zid cisterne. Utori za horizontalne nosive grede.

unutrašnja piona. Kako smo se za kampanju 2000. godine uspjeli dogovoriti s vlasnikom susjedne parcele S. Roguljićem mogli smo pristupiti daljnjem istraživanju. Kopalo se nisko pri površini, samo do razine zidova i u širini iskopa s ciljem ustanovljavanja parametara obodnih zidova cisterne. Na taj bi se način mogla izračunati količina vode koju je cisterna mogla zapremiti. Istraživanje unutrašnjosti cisterne ostavljeno je za vrijeme kada bude odlučeno na koji će se način ovaj relativno dobro sačuvani objekt konzervirati i prezentirati.

Nastavljeno je s otkopom sjevernog zida prema istoku. Na ovaj se zid i dalje nailazilo na oko 25 cm ispod sloja trave. Ostatak je sjevernog zida relativno dobro sačuvan sa slojem žbuke na vrhu. Nakon otkopavanja u dužini od 11,17 m ustanovljen je istočni rub objekta. Nakon mjerenja mogla se ustanoviti i ukupna dužina sjevernog zida cisterne. Ona iznosi 16,60 metara a njegova širina oko 1,15 metara. Na isti je način otkopan i istočni zid cisterne koji iznosi 24,89 metara. Gornja površina ovog istočnog zida nije tako dobro sačuvana kao površina sjevernog zida, međutim ona ipak pokazuje čvrste i definirane rubove. Na površini zida se dobro vidi žbuka. Širina ovoga zida iznosi također oko 1,15 metara. Na udaljenosti od 7,70 m od sjeveroistočnog ruba i na udaljenosti od 10,80 m od jugoistočnog ruba u istočnom zidu

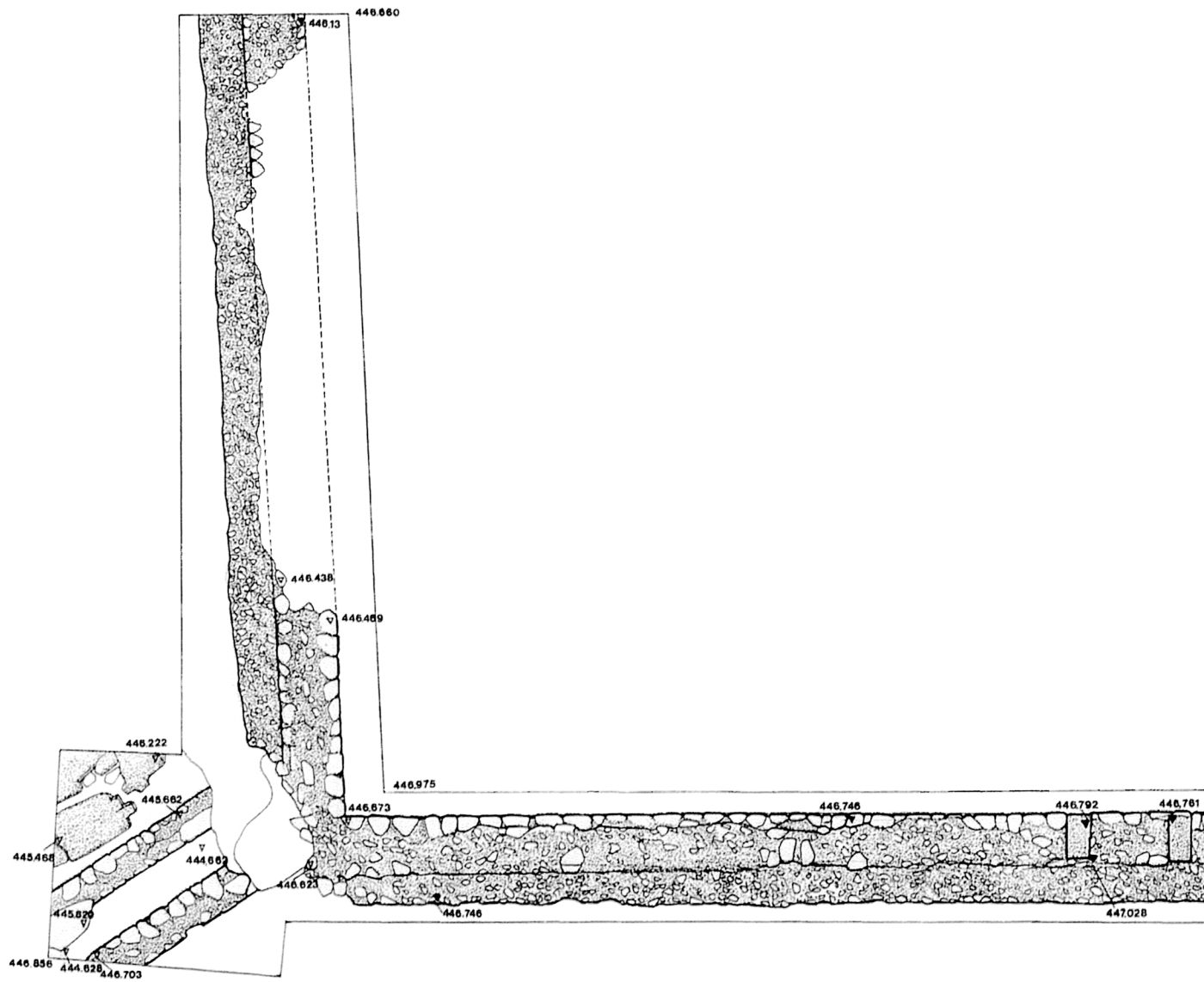
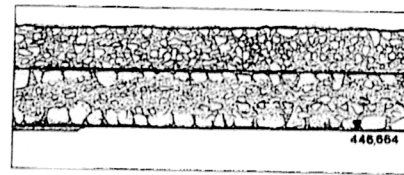
sačuvano je šest utora, koji su jedan od drugoga udaljeni od 1,10 m do 1,60 m. Utori su otprilike sličnih dimenzija koje variraju od 0,40 x 0,60 m (najmanji) do 0,45 x 0,75 m (najveći). Ovi su utori mogli služiti kao ležišta za grede krovne konstrukcije. Sada se pokazalo da je prosječna razlika u sačuvanosti visine zida između istočne i zapadne strane 0,32 – 0,36 m, što znači da je istočni zid sačuvan u visini višoj za 0,35 m od zapadnog zida. To je vjerojatno i razlog zašto se utori od greda krovne konstrukcije na sačuvanoj površini zapadnog zida ne primjećuju. Njemu, naime, nedostaje upravo onih gornjih tridesetak centimetara gdje su grede izvorno bile uglavljene. (sl. 4)

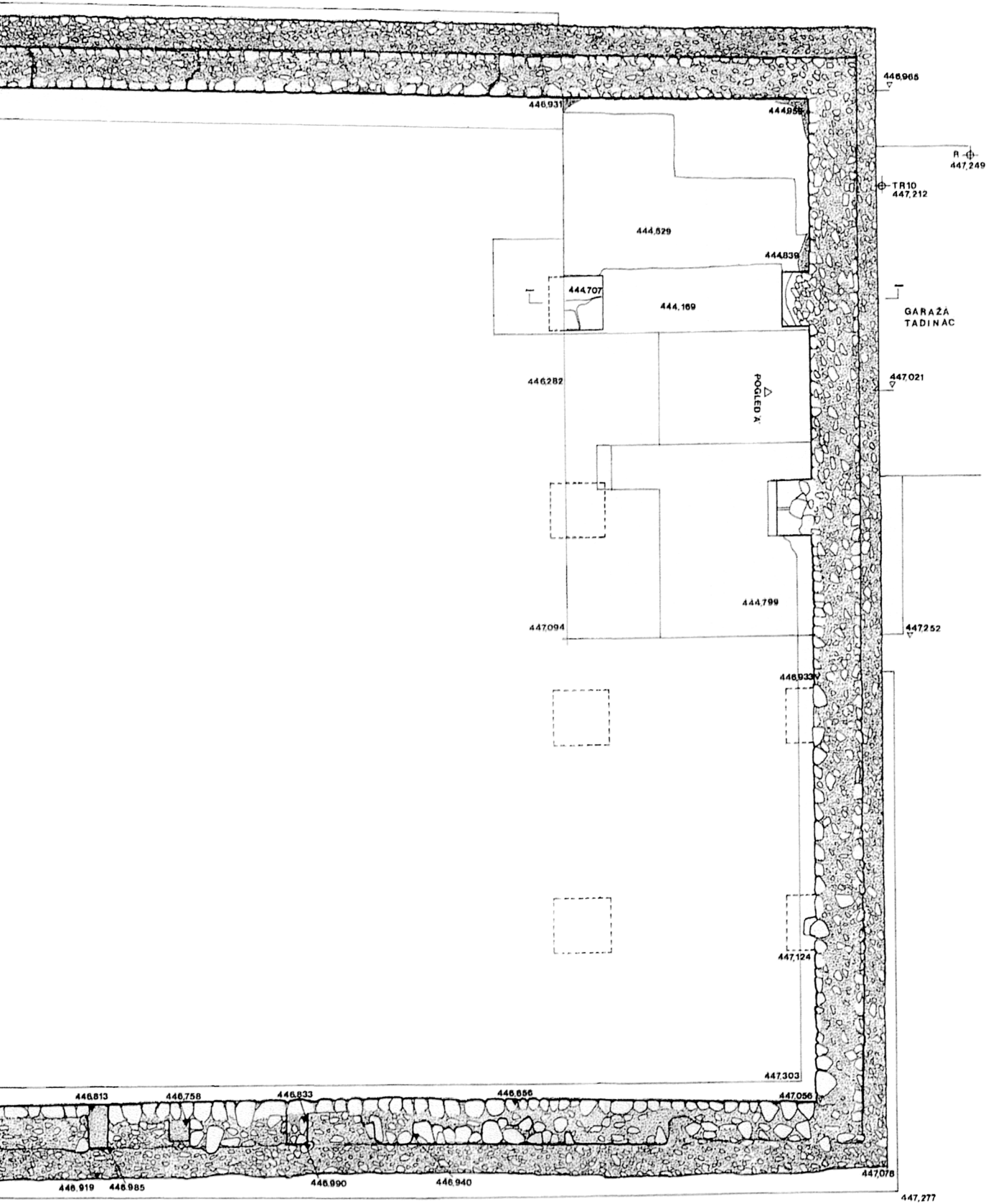
Jugoistočni rub cisterne međutim nije sačuvan nego je umjesto njega nađen naboj od zemlje crvenice. Južno od ovog naboja čija visina iznosi čitavu visinu cisterne otkopan je kanal koji se svojom ukupnom visinom naslanja na naboj od crvenice. (sl. 5)

Kanal je očišćen u dužini od 3,67 m. Njegova je širina 0,50 m. Debljina zapadnog zida kanala iznosi 0,52 m a istočnog 0,48 m. Ispod humusnog sloja pojavio se žuti zemljani sloj a ispod njega rahla smeđa zemlja s mnogo pepela i komadića ugljena. U tom je sloju nađeno nešto keramičkih fragmenata i

GARDUN '99. / '00. sonda "T" - CISTERNA

0 90 250 cm

Sl. 5 Sonda T - Jugoistočni kut cisterne s nabojem crvene zemlje i odvodnim kanalom (pogled s istoka)

životinjskih kostiju. Ispod ovog sloja u kanalu su nađeni manji neobrađeni kameni blokovi i brojno sitnije kamenje. Kada se kanal očistio do kraja došlo se do žbuknog poda tako da je ustanovljena i dubina kanala od 2,04 m. S očišćenog dijela poda skinuta je žbuka da se uoči konstrukcija kanala. Pokazalo se da je dno kanala načinjeno od golemih kamenih blokova koji leže ispod oba zida kanala. Dno kanala nalazi se na 444,6 m apsolutne visine. Razmak među blokovima je tek po nekoliko centimetara, ali se ipak može vidjeti vrlo tanak sloj pijeska i gline, a ispod njega čista, svijetložuta zemlja koja djeluje kao zdravica.

Istovremeno je otkopan i južni rub cisterne. Ovaj je zid u jednom svom dijelu vrlo loše sačuvan, zapravo nevidljiv. Južni je rub cisterne iskopan u dužini od 12,15 metara.

Nalazi koji su došli na vidjelo prilikom istraživanja cisterne bili su vrlo rijetki, tek poneki komadić keramike. Međutim, više je nalaza fragmenata keramike kao i dijelova metalnih predmeta nađeno u kanalu. (Crtež 2)

Zid I

Zahvaljujući dogovoru s obitelji Srđana Tadinca pok. Mirka omogućen je uvid u zupuštenu, ali visokom ogradom ograđenu parcelu na udaljenosti od 16 m od sjeverozapadnog bedema. Ova uska, dugačka i vrlo koso smještena parcela pruža se u istom pravcu kao i bedem. Južni rub parcele činio je dugačak antički zid. Mjerenje položaja zida pokazalo je sjeverozapadno-sjeveroistočni pravac kao što je i pravac zapadnog bedema. Zid je bio potpuno prekriven divljim raslinjem, bršljanom i mahovinom. Stoga je bio najprije temeljito očišćen u čitavoj sačuvanoj dužini od oko 40,90 metara, pa se nakon toga mogla proučiti i njegova struktura. Sagrađen je od grubo klesanog kamenja, nepravilnih oblika ali složenog, te povezanog velikom količinom žbuke. Na jednom dijelu zida, prema zapadu, uočljive su promjene u preslojavanju kamenja. Kamenje je na tom dijelu zida nepravilno složeno i povezano žbukom i šire je od ostalih dijelova. Čini se da se radi o temeljnoj stopi koja je izbila na površinu zahvaljujući nestajanju jednog visokog sloja zemlje što parcelu čini strmom. (sl.6)

Sl. 6

Najniža apsolutna visina na kojoj leži sjeverozapadni dio zida iznosi 439,49 m, a najviša koja se nalazi na sjeveroistočnom dijelu iznosi 442,40 m. Razlika u njegovoj visini je dakle 2,91 m. Osim toga ovaj zid s druge strane drži susjednu, isto tako dugačku parcelu koja je viša od zida i do 2 metra. Sjeverozapadni rub zida nije bilo moguće pronaći zbog izvanredno guste šikare dok je sjeveroistočni rub otučen. Međutim, iskopavanjem temelja ustanovljeno je da se on proteže

i dalje. Na jednom segmentu zida, udaljenom 15 m od njegova sjeverozapadnog kraja, otkriveno je više otvora, koji, kako izgleda, čine dijelove spleta kanala za kanalizaciju koji se protežu unutar zida. Na jednom se od njih još uvijek dobro vide ostaci tubula – šuplje opeke.

Zbog vremenskog ograničenja nije bilo moguće istražiti unutrašnji dio zida kao ni njegovu površinu. Nije bilo nikakvih pokretnih nalaza.

SUMMARY

TILURIUM — A ROMAN MILITARY CAMP
PRELIMINARY REPORT ON THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN 2000

Key words: Dalmatia, Tilurium, Roman army, legionary camp

In the archaeological excavations undertaken in 2000 at the site of the Roman legionary camp of Tilurium, the excavation of previous trenches was continued, but another new trench was also opened.

In trench A, which encompasses the area of a huge structure with support columns, the southwestern corner of the exterior, southern wall of the building was discovered. The exterior northern wall was also sought, with no success. However, sections of the numerous walls of the interior rooms were uncovered. Some of these internal walls were built directly on the plaster floor, which was excellently preserved in spots. All strata yielded fragments of pottery, metal, and glass, as well as finds of coins.

Excavation at the Roman cistern (trench T) was extended in the directions of the northern, eastern, and partly also southern surrounding wall of the cistern. Part of the southeastern channel of the cistern that served to distribute water was discovered. Excavation around the southeastern edge of the cistern showed that this corner at some point had been destroyed, and it was replaced throughout its entire depth by a watertight red soil. No finds were discovered in the excavations of the upper edges of the cistern, fragments of pottery and metal appeared only after emptying the water channel.

The exterior wall of a long Roman structure whose purpose is still unknown was also discovered. This building was oriented in the same direction as the northwestern part of the camp wall, from which the interior wall was distant approximately 16 m. No small finds were discovered during excavation of the exterior section of this wall.

Translated by B. Smith-Demo